https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.27

УДК 347.7 UDC

СКАСУВАННЯ УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ВІДПОВІДНІСТЬ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ

Світлана БИЧКОВА

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

CANCELING ADOPTION IN UKRAINE: COMPLIANCE OF LEGAL REGULATION WITH EUROPEAN STANDARDS

Svitlana BYCHKOVA

Doctor of Law, Professor,
Chief Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

https://orcid.org/0000-0002-8227-2127

За мету статті поставлено визначити суть скасування усиновлення, встановити відповідність правового регулювання цього питання в Україні Європейським стандартам та надати науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства.

Підґрунтям методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема під час дослідження було використано такі методи: порівняльно-правовий метод, метод індукції та дедукції, догматичний і формально-логічний методи.

За загальним правилом, скасування усиновлення призводить до припинення відповідних правовідносин. Проте в окремих випадках повністю ці правовідносини не припиняються (зокрема, дитина за визначених у законі умов може зберегти право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення; суд може стягнути аліменти на неї з особи, яка була її усиновлювачем).

Встановлено, що на сьогодні наявна тільки одна правова підстава припинення прав та обов'язків (у повному чи частковому обсязі) між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною – скасування усиновлення, оскільки усиновлення, визнане недійсним, припиняється також через його скасування. Залежно від підстав, що призвели до ухвалення судом відповід-

The purpose of the article is to define the essence of adoption annulment, to establish the compliance of legal regulation of this issue in Ukraine with the European standards, and to provide scientifically sound proposals for improving national legislation.

The methodology of the article is based on general scientific and specialized methods of legal phenomenon analysis. In particular, during the study, the following methods were used: comparative and legal method, methods of induction and deduction, dogmatic method, and formal and logical method.

As a general rule, adoption annulment leads to termination of the relevant legal relations. However, in some cases, these legal relations are not completely terminated (in particular, a child may retain the right to stay in the dwelling, in which he (she) lived after adoption under the conditions specified by law; the court may collect alimony from the person who was his(her) adopter).

It has been established that nowadays there is only one legal basis for the termination of rights and obligations (in full or in part) between the adoptive parent and the adopted child – the adoption annulment, since an adoption recognized as invalid is also terminated by its annulment. Depending on the grounds that led to the

ного рішення, а також від його змісту можуть виникнути різні правові наслідки.

Виявлено, що на законодавчому рівні не визначено, на якій підставі скасовувати усиновлення, якщо усиновлювач і усиновлена ним особа бажають зареєструвати шлюб між собою. Крім того, взагалі є неможливим, з огляду на перелік виняткових випадків, за яких суд вправі скасувати усиновлення, його скасування, якщо шлюб бажають укласти усиновлювач і усиновлена ним дитина після досягнення нею повноліття або усиновлена повнолітня особа.

Акцентується на необхідності залучення до вирішення питання про скасування усиновлення психолога. Адже його допомога значною мірою сприятиме встановленню всіх фактичних даних, які мають значення для вирішення питання про скасування усиновлення, врахування при цьому якнайкращих інтересів дитини при одночасному якомога повному забезпеченні її прав і прав та інтересів її усиновлювачів.

На підсумок стверджується, що вітчизняне законодавство на сьогодні не повною мірою врегульовує всі важливі аспекти, що пов'язані із вирішенням питання про скасування усиновлення. У зв'язку із чим робиться висновок про доцільність перегляду підходу до регламентації відповідних норм і внесення змін до Сімейного кодексу України.

Ключові слова: скасування усиновлення, усиновлювач, дитина, захист прав та інтересів, рішення суду, спеціальні психологічні знання

court's decision, as well as its content, various legal consequences may arise.

It has been found that the legislation does not specify the grounds for adoption annulment if the adoptive parent and the adopted person wish to register a marriage. Besides, given the list of exceptional cases, under which the court may cancel an adoption, it is generally impossible to cancel it if the adoptive parent and the adopted child wish to register a marriage after the child reaches the age of majority or the adopted adult.

The author emphasizes the need to involve a psychologist in resolving the issue of adoption annulment. After all, his(her) assistance will greatly contribute to the establishment of all the factual data relevant to the decision to cancel the adoption, taking into account the best interests of the child while ensuring the fullest possible protection of his(her) rights and the rights and interests of his(her) adoptive parents.

In conclusion, the author argues that current national legislation does not fully regulate all the important aspects related to the issue of adoption annulment. In this regard, the author concludes that it is advisable to revise the approach to regulation of the relevant provisions and to amend the Family Code of Ukraine.

Keywords: adoption annulment, adoptive parent, child, protection of rights and interests, court decision, special psychological knowledge

Дитина, її інтереси мають завжди бути пріоритетом у суспільних відносинах. Адже діти – це майбутнє не лише конкретної сім'ї, а й держави в цілому, фундамент її процвітання і стабільності.

У контексті положень про усиновлення та батьківство, наголошує Верховний Суд, усиновитель робить свідомий та виважений вибір набути прав батька (матері) стосовно дитини, яка не є його кровною, та приймає на себе кореспондуючий цьому обов'язок стати рідною людиною цій дитині, вживати всіх можливих заходів та дій в інтересах дитини, займатися її вихованням та розвитком таким чином і в такому обсязі, які в мінімальному значенні закріплені у законодавстві та визначаються загальними уявленнями про батьківство. При цьому зовнішньо також має прослідковуватися те, що дитина відчуває, що вона перебуває в такому оточенні, яке забезпечить їй у необхідному випадку допомогу, зокрема і на її прохання у звичайних побутових обставинах [1].

Проте, на превеликий жаль, у житті іноді усиновлення виявляється невдалим настільки, що виникає необхідність у його скасуванні. Вчені це пояснюють тим, що найчастіше усиновлюються діти з неблагополучних сімей з великою ймовірністю спадкових захворювань, затримкою розвитку, результатів алкоголізму або наркоманії батьків та інших факторів, що впливають на розвиток дитини в період вагітності матері і ранньому дитинстві дитини. Ці несприятливі наслідки можуть проявитися через кілька років і такою мірою, що усиновителі просто виявляться неспроможними будувати сімейні відносини з усиновленою дитиною [2, с. 293].

В юридичній літературі достатньо часто звертаються до різних проблемних аспектів усиновлення. Проте детальному аналізу скасування усиновлення свою увагу науковці майже не приділяють, інколи ними тільки надається загальноправова характеристика припинення усиновлення (наприклад, Л. М. Зілковська, Т. А. Стоянова) або серед інших питань розглядаються окремі аспекти скасування усиновлення (зокрема, К. І. Березовська, О. В. Ступак).

У зв'язку із цим за мету при написанні цієї статті поставлено визначити суть скасування усиновлення, встановити відповідність правового регулювання цього питання в Україні Європейським стандартам та надати науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства.

Відповідно до указаної мети підґрунтям методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема, порівняльно-правовий метод застосовувався для виявлення загального і особливого у правовому регулюванні скасування усиновлення, а також у наукових поглядах з окресленої проблематики. Метод індукції та дедукції дозволив обґрунтувати, що скасування усиновлення на сьогодні є єдиною підставою його припинення, а також виявити невідповідність окремих законодавчих положень між собою. Догматичний метод застосовувався при тлумаченні правових категорій. Формально-логічний метод використовувався як універсальний засіб аргументації наукових висновків і розроблення науково-обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації законодавства у контексті окресленої проблеми.

Більшість науковців, які звертаються до питань скасування усиновлення, вважають його, поряд із визнанням усиновлення недійсним, однією із двох підстав припинення усиновлення [2, с. 295; 3, с. 208]. Л. М. Зілковська як таку підставу додатково виокремлює позбавлення батьківських прав [4, с. 297]. Оскільки нелогічність такої позиції була достатньо обґрунтована Т. А. Стояновою [3, с. 209], не будемо додатково на цьому зупинятися. Тим більше, що це виходить за межі предмета цієї розвідки.

Скасування усиновлення призводить до припинення відповідних правовідносин. Проте в окремих випадках повністю ці правовідносини не припиняються. Адже згідно із частинами 4, 6 ст. 239 СК України у разі скасування усиновлення з підстави, зазначеної у п. 1 ч. 1 ст. 238 СК України, якщо дитина не передається батькам, за нею зберігається право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення, також суд може стягнути аліменти на неї з особи, яка була її усиновлювачем.

Визнання ж усиновлення недійсним припиняє «неіснуючі» правовідносини. Це обумовлено тим, що усиновлення, визнане недійсним, скасовується з моменту його здійснення (ч. 1 ст. 237 СК України). Однак формально, справді, у цьому випадку також припиняються правовідносини, що виникли внаслідок факту усиновлення. І все повертається повністю чи частково (залежно від бажання дитини, її батьків чи близьких родичів тощо) до первісного стану. Наприклад, у разі визнання усиновлення недійсним відновлюються права та обов'язки між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням (ч. 3 ст. 237 СК України). Хоча суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем (ч. 6 ст. 237 СК України), тобто за таких обставин частково залишається на певний період наявними правовідносини, підставою виникнення яких було усиновлення.

Важливий момент, на якому слід акцентувати, випливає із формулювання ч. 1 ст. 237 СК України – усиновлення, визнане недійсним, скасовується. Таким чином, у цьому випадку усиновлення припиняється також через скасування усиновлення. Можна навіть вважати, що

визнання усиновлення недійсним є ще однією підставою, на додачу до визначених у ч. 1 ст. 238 СК України, за яких скасовується усиновлення.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що на сьогоднішній день в сімейному законодавстві встановлено тільки одну підставу припинення прав та обов'язків (у повному чи частковому обсязі) між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною – скасування усиновлення. Хоча залежно від підстав, що призвели до ухвалення судом відповідного рішення, а також від його змісту можуть виникнути різні правові наслідки.

Автори розуміють під скасуванням усиновлення «припинення відносин, що виникли з факту усиновлення, на майбутнє, з метою захисту прав та інтересів дитини, шляхом винесення рішення суду про скасування усиновлення» [2, с. 293].

Насамперед, слід зауважити, що скасування усиновлення не обов'язково припиняє відносини між усиновлювачем та усиновленим. Після скасування між ними припиняються, як було уже сказано вище, повністю або частково правовідносини, пов'язані із усиновленням. Інші відносини, що виникли внаслідок усиновлення, є ймовірність, продовжуватимуть існувати (зокрема, колишній усиновлювач і усиновлена ним дитина можуть і надалі спілкуватися між собою). Також можливим є виникнення нових правовідносин, наприклад, у разі укладення шлюбу між ними чи між дитиною усиновлювача і особою, яка раніше була наділена правовим статусом усиновленої ним дитини.

Крім того, скасування усиновлення спрямовується не тільки на захист прав та інтересів дитини. Усиновлювач є рівноправним учасником відповідних правовідносин і має свої права та інтереси, на захист яких скасування усиновлення прямо чи побічно також спрямоване. Це випливає із регламентованих у вітчизняному законодавстві випадків, у яких суд вправі скасувати усиновлення (зокрема, п. 2 ч. 1 ст. 238 СК України).

Хоча не можна забувати й про позицію Європейського суду з прав людини, який вказав, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків [5].

До речі, наявність можливості захисту прав та інтересів усиновлювача відрізняє скасування усиновлення від позбавлення усиновлювача батьківських прав. В останньому випадку забезпечується захист тільки інтересів дитини. Адже, якщо вплив родини на дитину є об'єктивно шкідливим, рішення суду про позбавлення батьківських прав стає дієвим засобом порятунку дитини і припинення дії травматичного впливу на неї [6, с. 139].

Достатньо показовою у цьому сенсі є справа за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_2 до Служби у справах дітей Дніпровської районної державної адміністрації (далі – РДА) про скасування усиновлення, в якій орган опіки та піклування Дніпровської РДА Дніпропетровської області в особі Служби у справах дітей Дніпровської РДА в інтересах малолітнього ОСОБА_3 звернувся до суду із зустрічним позовом до ОСОБА_1, ОСОБА_2, третя особа – Комунальний заклад «Центр соціальної підтримки дітей та сімей «Добре вдома» Дніпропетровської обласної ради про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів. Проаналізувавши встановлені обставини справи та надавши їм правову оцінку, суд першої інстанції установив, що батьки свідомо ухиляються від виконання батьківських обов'язків стосовно усиновленої ними дитини. Наявні об'єктивні і безсумнівні докази винної поведінки подружжя та їх свідомого нехтування своїми батьківськими обов'язками. Суд касаційної інстанції повністю підтримав таку позицію і, враховуючи якнайкраще забезпечення інтересів дитини, встановив, що суд першої інстанції дійшов правильного висновку про наявність правових підстав для позбавлення ОСОБА_1 і ОСОБА_2 батьківських прав відносно малолітньої дитини ОСОБА_3 і відсутність підстав для скасування усиновлення [1].

О. В. Ступак додатково підкреслила, що в подібних справах забезпечення найкращих інтересів усиновленої особи полягає в констатації судом порушення прав та інтересів дитини у випадку відмови від неї з боку усиновлювачів та від виконання ними своїх батьківських обов'язків [7, с. 218].

Згідно із положеннями частин 1, 2 ст. 14 Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої) усиновлення може бути скасовано до досягнення дитиною повноліття лише на підставі серйозних обставин, передбачених законом, і лише за рішенням компетентного органу [8].

Таке формулювання, вбачається, може мати подвійне сприйняття: з одного боку, можна зрозуміти, що усиновлення підлягає скасуванню тільки до досягнення дитиною повноліття (за наявності серйозних обставин, передбачених законом); з іншого – акцент зміщується на те, за яких умов не будь-яке усиновлення може бути скасоване, а саме усиновлення, що вимагається скасувати до досягнення дитиною повноліття.

На наш погляд, європейським стандартам і реаліям сьогодення більше відповідає закріплена у СК України можливість у виняткових випадках скасувати усиновлення після досягнення дитиною повноліття чи усиновлення повнолітньої особи.

Таку саму позицію посідає і Європейський суд з прав людини.

Так, у справі «Zaieţ v. Romania» рішення про анулювання удочеріння заявника було прийнято через тридцять один рік після акту удочеріння та через вісімнадцять років після смерті прийомної матері заявника. Після смерті прийомної матері, з'ясувалося, що остання мала право на ділянку лісових земель, яка була незаконно відчужена у її родини. Заявник, в принципі, мала право успадкувати половину частки. Національний суд, який розглядав справу, встановив, що удочеріння слугувало виключно економічним інтересам прийомної матері та заявника, і не мало на меті забезпечення кращого життя для заявника [9].

Отже, у законодавстві України чіткіше задекларовано, що усиновлення може бути скасоване тільки у виняткових випадках і лише у судовому порядку як до досягнення дитиною повноліття, так і після, а також може бути скасоване усиновлення повнолітньої особи.

Вичерпний перелік таких виняткових випадків закріплено у ч. 1 ст. 238 СК України, а саме ними є:

1) усиновлення суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;

2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;

3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Проте ми уже звертали увагу, що визнання усиновлення недійсним також є підставою, хоча і особливою, зі своїми правовими наслідками, для скасування усиновлення.

Не можна не зважати на той факт, що законодавець при визначенні підстав для скасування усиновлення використовує термін «дитина». Тому, з огляду на те, що особа має відповідний правовий статус лише до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 СК України), скасування усиновлення з підстав, закріплених у ч. 1 ст. 238 СК України, не допускається після досягнення дитиною повноліття. Хоча із цього правила є два винятки:

1) усиновлення може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї;

2) усиновлення повнолітньої особи може бути скасовано судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися (частини 2, 3 ст. 238 СК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 26 СК України у шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між цими особами може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Однак після ретельного аналізу положень, що їх містить ст. 238 СК України, виникає запитання: на якій підставі скасовується усиновлення у такому разі? Кожна із наявних законодавчо визначених підстав скасування усиновлення не може існувати повною мірою, якщо усиновлювач і усиновлена ним особа бажають зареєструвати шлюб між собою. Також

напрошується і друге запитання: яким чином скасувати усиновлення, якщо шлюб бажають укласти усиновлювач і усиновлена ним дитина після досягнення нею повноліття або усиновлена повнолітня особа? Оскільки у такому разі взагалі відсутні правові підстави для скасування усиновлення. Вбачається, це є суттєвою колізією вітчизняного законодавства, що має бути усунута якомога скоріше шляхом доповнення ст. 238 СК України новою частиною: «4. Усиновлення може бути скасоване у разі коли усиновлювач і усиновлена ним особа бажають зареєструвати шлюб між собою». У зв'язку із чим чинну на сьогодні частину 4 слід вважати частиною 5 ст. 238 СК України.

Це відповідатиме й ст. 12 Європейської конвенції з прав людини: чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права [10].

При ознайомленні із положеннями сімейного законодавства, присвячених скасуванню усиновлення, стає помітною «розкиданість» відповідних норм. Зокрема, на перший погляд, усі правові наслідки скасування усиновлення об'єднані у ст. 239 СК України. Проте, як випливає із ч. 5 ст. 26 СК України, у разі скасування усиновлення може бути зареєстровано шлюб між колишніми усиновлювачем і усиновленою ним особою; згідно із ч. 2 ст. 169 СК України тільки після скасування усиновлення, у тому числі і на підставі визнання його недійсним, є можливим поновлення батьківських прав матері, батька дитини, яка була усиновленою. Зважаючи на викладене, доцільно доповнити ст. 239 СК України новою частиною: «7. У разі скасування усиновлення можуть виникати й інші правові наслідки, передбачені законом».

За загальним правилом, усиновлення скасовується від дня набрання чинності рішенням суду (ч. 4 ст. 238 СК України). Проте усиновлення, визнане недійсним, скасовується з моменту його здійснення (ч. 1 ст. 237 СК України).

І наостанок, при аналізі питань скасування усиновлення варто акцентувати на необхідності залучення до відповідної процедури психолога. На превеликий жаль, органи опіки та піклування, а також суди не завжди звертаються до фахівців з відповідної сфери, хоча їх консультативна допомога, створення за їх участі необхідних умов для заслуховування думки дитини, встановлення ними психологічних особливостей сприйняття дитиною своїх усиновлювачів, психологічних поглядів відповідних осіб на взаємини з дитиною, на підходи до її виховання значною мірою сприяли б встановленню всіх фактичних даних, які мають значення для вирішення питання про скасування усиновлення, врахування при цьому якнайкращих інтересів дитини при одночасному якомога повному забезпеченні її прав і прав та інтересів її усиновлювачів.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що вітчизняне законодавство на сьогодні не повною мірою врегульовує всі важливі аспекти, що пов'язані із вирішенням питання про скасування усиновлення. Тому потрібно внести зміни до чинних нормативних актів для усунення наявних прогалин, колізій і неточностей, зокрема, до статей 238, 239 СК України.

Піднятими вище проблемами правове регулювання скасування усиновлення не обмежується. Зокрема, потребують окремого дослідження питання регламентації особливостей розгляду і вирішення цивільних справ про скасування усиновлення, форм залучення психолога до судового процесу тощо. Тому ці та інші проблемні аспекти становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

Посилання:

1. Постанова Верховного Суду від 23.06.2022 р. у справі № 175/1713/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105139632.

2. Березовська К. І. Скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним. Наука і правоохорона. 2016. № 1 (31). С. 290–295.

3. Стоянова Т. А. Процесуальні особливості розгляду справ про припинення усиновлення. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 43. С. 208–211.

4. Зілковська Л. М. Припинення усиновлення: теорія і практика правозастосування. Наука і правоохорона. 2016. № 1 (31). С. 296–301.

5. Рішення Європейського суду з прав людини від 07.12.2006 р. у справі «Хант проти України» (Заява № 31111/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text.

6. Бичкова С. С. Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав. Дис. ... на здоб. ступеня доктора філософії: Спеціальність 053 – Психологія. Київ, 2021. 237 арк.

7. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України. Дис. ... на здоб. ступеня доктора філософії: Спеціальність 081 – Право. Київ, 2025. 271 арк.

8. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.

9. Case of Zaieţ v. Romania (Application no. 44958/05). European Court of Human Rights. 24.03.2015 (Final 24.06.2015). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-153017%22]}.

10.Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

Статтю було подано	04.04.2025	The article was submitted
Статтю було прийнято	18.04.2025	The article was accepted